

ANNA TARWACKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

MAŻ CZY SĘDZIA CENZOREM? UWAGI NA MARGINESIE MOWY KATONA (GELL. 10,23,4)

Urząd cenzora miał w Rzymie republikańskim kolosalne znaczenie ustrojowe. Kiedy Polibiusz opisywał ustrój republikański, zwrócił uwagę na jego równowagę. Każdy z trzech elementów: monarchiczny w osobach konsulów, arystokratyczny uosobiany przez senat i demokratyczny – przez zgromadzenia ludowe, miał wpływ na pozostałe, mogąc je zarówno wspierać, jak i blokować. Grecki historyk nie poświęcił jednak cenzorom zbyt wiele miejsca, nie dostrzegając ich wpływu na tę harmonię. Tymczasem cenzura zapewniała stabilność: piecza nad dobrymi obyczajami (*regimen morum*), sporządzanie listy senatu, centurii jeźdźców i przeprowadzanie cenzusu były kompetencjami pozwalającymi sprawować kontrolę nad całym społeczeństwem. Jednostki, które nie chciałyby się podporządkować ustalonym regułom, musiały się liczyć z degradacją w hierarchii społecznej. Co ciekawe jednak, cenzorzy nie kontrolowali zachowania kobiet. Problem ten został poruszony w zachowanym w *Noctes Atticae* Aulusa Gelliusa fragmencie mowy Katona *De dote*¹, bardzo interesującym dla badaczy, ale zarazem bardzo kontrowersyjnym².

---

¹ Por. 'Oratorum Romanorum Fragmenta Liberae Rei Publicae'², red. H. Malcovati, Torino 1953, 8 LXIX, s. 89-90; D. KIENAST, *Cato der Zensor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit*, Darmstadt 1979, s. 166; A.E. ASTIN, *Cato the Censor*, Oxford 1978, s. 116, przyp. 41; R.A. BAUMAN, *Lawyers in Roman Transitional Politics. A study of the Roman jurists in their political setting in the Late Republic and Triumvirate*, München 1985, s. 157 i n.

² Por. A. TARWACKA, 'Vir cum divortium fecit mulieri iudex pro censore est'. Were the woman's morals examined and assessed during or out of a lawsuit?, [w:] *Alternative*

Gell. 10,23,4: *Verba Marci Catonis adscripti ex oratione, quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: „Vir” inquit „cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet, si quid perverse taetrequae factum est a muliere; multitatur, si vinum bibit; si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur”.*

Gellius najpierw poinformował, że w przywołanej mowie Katona napisane było, iż mężowie mieli prawo zabijać żony przyłapanie na cudzołóstwie. Dalej następuje cytat, którego interpretacja wywołuje wątpliwości. Katon stwierdził, że ktoś sprawował funkcję cenzora dla kobiety: mąż albo sędzia. Istnieje wiele możliwości interpretacji tego fragmentu³ i to właśnie stanowić będzie przedmiot niniejszych rozważań.

Można mianowicie przypuszczać, że mąż przy rozwodzie był dla żony takim sędzią, jak cenzor i miał władzę, jeśli zrobiła coś niewłaściwie lub źle⁴, być może w ramach sądu domowego (*iudicium domesticum*)⁵. Inna interpretacja zakłada, że to nie mąż miał prawo ocenienia jej postępowania, ale sędzia, który działał tak, jak cenzor⁶. Każdy z tych poglądów

---

Dispute Resolution: From Roman Law to Contemporary Regulations, red. B. SITEK, J. SZCZERBOWSKI, K. CIUĆKOWSKA-LESZCZEWICZ, C. LÁZARO GUILLAMÓN, S. KURSA, A. BAUKNECHT, Warsaw 2016, s. 181-188.

³ J. ZABŁOCKI, 'Si mulier vinum bibit condemnatur', «PK» 32.1-2/1989, s. 223-232; IDEM, *Rodzina rzymska w świetle 'Noctes Atticae' Aulusa Gelliusa*, [w:] *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, Prawo, epigrafika, sztuka. Praca zbiorowa pod redakcją Juliusza Jundziłła*, Bydgoszcz 1995, s. 52-53; IDEM, *The Image of a Roman Family in 'Noctes Atticae' by Aulus Gellius*, «Pomoerium» 2/1996, s. 41; IDEM, *Illeciti delle donne romane*, «Ius Antiquum» 1(8)/2001, s. 78-79.

⁴ Por. O. ROBLEDA, *Il divorzio a Roma prima di Constantino*, «ANRW» II.14/1982, s. 359; R. FIORI, 'Homo sacer'. *Dinamica politico-costituzionale di una sanzione giuridico-religiosa*, Napoli 1996, s. 486-489.

⁵ Por. E. VOLTERRA, *Il pretoso tribunale domestico in diritto romano*, «RISG» 2/1948, s. 103-153; W. KUNKEL, *Das Konsilium im Hausgericht*, «ZSS» 83/1966, s. 234 i n.; A. SÖLLNER, *Zur Vorgeschichte und Funktion der 'actio rei uxoriae'*, Köln-Wien 1969, p. 72 i n.; A. RUGGIERO, *Nuove riflessioni in tema di tribunale domestico*, [w:] 'Sodalitas'. *Scritti in onore di Antonio Guarino*, IV, Napoli 1984, s. 1593-1600.

⁶ Por. L. HOLFORD-STREVEVS, *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and his Achievement*, Oxford 2003, s. 311.

ma swoich zwolenników⁷. Niejasność związana ze słowami *pro censore* wynika z tego, że nie wiadomo, czy odnoszą się one do męża (*vir*), czy do sędziego (*iudex*), ponieważ gramatycznie obie wersje dają się uzasadnić. Wydaje się zatem, że istnieje konieczność odwołania się do innych źródeł, które być może pozwolą przechylić szalę na korzyść jednej z opcji.

Pogląd, zgodnie z którym to mąż miał czuwać nad obyczajami kobiety⁸, a zatem pełnić wobec niej rolę cenzora, był wśród Rzymian rozpowszechniony.

Cic., *De rep.* 4,6 apud Non. 499 M. (ed. Müller): *Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet, sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoris.*

Z zachowanego u Noniusza fragmentu *De re publica* wynika, że Cyncero uważał, iż nie należy powoływać – tak jak to było u Greków⁹ –

⁷ Por. C. FAYER, *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Sponsalia. Matrimonio. Dote. Parte seconda*, Roma 2005, s. 82 i n. przyp. 106; M.V. SANNA, *Matrimonio e altre situazioni matrimoniali nel diritto romano classico. 'Matrimonium iustum- matrimonium iniustum'*, Napoli 2012, s. 12 i n. przyp. 17. Natomiast S. TREGGIARI, *Roman Marriage. 'Iusti coniuges' from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991, s. 269-270, wysnuła wniosek, że mowa Katona miała charakter życzeniowy. Mówca twierdził, że mąż miał prawo decydować o odebraniu żonie posagu, podczas gdy w rzeczywistości jego decyzja mogłaby zostać podważona przez sędziego w procesie z *actio rei uxoriae*. Jest to często stosowany w literaturze przedmiotu zabieg, polegający na uznaniu rzymskiego polityka za głupca, który swoim – obytym wszak prawniczo – słuchaczom próbowałby wmówić, że prawo nie ma znaczenia i wskazać inne rozwiązanie, licząc na to, że ci przyjmą je za prawdę w swojej naiwności. Taka tendencja świadczy o niezrozumieniu mentalności Rzymian, stanowiących *societas iuris*, czyli społeczność o wspólnej świadomości prawnej.

⁸ Por. A.H.J. GREENIDGE, *'Infamia'. Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894, s. 63; A. TARWACKA, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012, s. 263 i n.

⁹ Wydaje się terminem *praefectus* Cyncero określił istniejący w różnych greckich πόλεις urząd γυναικόννομος. Por. Arist., *Pol.* 1299a22; 1322b39; Plaut., *Aulul.* 503-504; E. SCHMÄHLING, *Die Sittenaufsicht der Censoren. Ein Beitrag zur Sittengeschichte der römischen Republik*, Stuttgart 1938, s. 10; A. BANFI, *'Gynaikonomein'. Intorno ad una magistratura ateniese del IV secolo ed alla sua presenza nelle fonti teatrali greche e romane*, [w:] *Diritto e teatro in Grecia e Roma*, red. E. CANTARELLA, L. GAGLIARDI, Milano 2007, s. 17-29.

urzędników kontrolujących obyczajność kobiet (*praefectus mulierum*, γυναικόνομος), lecz że to cenzor powinien uczyć mężczyzn, jak powściągać kobiety. *Regimen morum mulieris* leżało zatem w gestii mężczyzny, który sprawował nad nią władzę, a także, jak się wydaje, jej najbliższych krewnych¹⁰.

Znamienna jest także relacja Liwiusza¹¹ na temat sporu o zniesienie ograniczeń dotyczących zbytku kobiet, wynikających z *lex Oppia*¹².

¹⁰ Por. Dion. Hal. 2,25,6 = *leg. reg. Rom.* 7 (FIRA I). Formą kontroli obyczajów kobiet było również z pewnością *ius osculi*, czyli sprawdzanie, czy piła ona wino przez całowanie jej w usta. Por. Plin. Mai. 14,90; Plut., QR 6; Athen. 10,440e-441b; Tert., *Apol.* 6.

¹¹ Liv. 34,1-8. Por. R. A. BAUMAN, *Women and Politics in Ancient Rome*, London 1992 (reprint 2003), s. 31-34.

¹² Por. Val. Max. 9,1,3; G. ROTONDI, '*Leges publicae populi Romani*'. *Elenco cronologico con una introduzione sull' attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912, s. 254; I. SAUERWEIN, *Die 'leges sumptuariae' als römische Maßnahme gegen der Sittenverfall*, Hamburg 1970, s. 40-46; J. SONDEL, *Les 'leges sumptuariae' considérées comme l'expression des conditions sociales et économiques de la Rome antique*, «Archivum Iuridicum Cracoviense» 6/1973, s. 101-124; IDEM, *Ustawy przeciw luksusowi w starożytnym Rzymie*, «Mówią Wieki» 18.3/1975, s. 9-12; IDEM, *Ustawy przeciw luksusowi w starożytnym Rzymie*, «Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU» 58/1994, s. 25-29; E. SLOB, '*Luxuria*'. *Regelgeving en maatregelen van censoren ten tijde van de Romeinse Republiek*, Utrecht 1986, s. 42-47; E. BALTRUSCH, '*Regimen morum*'. *Die Reglamentierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*, München 1989, s. 52-59; M. KURYŁOWICZ, '*Leges aleariae*' und '*leges sumptuariae*' im antiken Rom, «Acta Universitatis Szegedensis. Acta Iuridica et Politica» 33/1985, *Studia in honorem Velimiri Polay*, s. 271-279; IDEM, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 43-53; IDEM, '*Leges sumptuariae*' w państwie i prawie rzymskim, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy naukowej*, Rzeszów 1998, s. 144; IDEM, *Prawo rzymskie wobec przejawów luksusu i marnotrawstwa*, [w:] *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*, red. L. KOSTUCH, K. RYSZEWSKA, Kielce 2010, s. 131-133; G. CLEMENTE, *Le leggi sul lusso e la società romana tra III e II secolo a.C.*, [w:] *Società romana e produzione schiavistica. III. Modelli etici, diritto e trasformazioni sociali*, red. A. GIARDINA, A. SCHIAVONE, Roma 1981, s. 1-14; A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Ustawowa regulacja obyczajów w prawie rzymskim*, «Studia Iuridica» 37/1999, s. 213-219; A. BOTTIGLIERI, *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*, Napoli 2002, s. 105 i n.; C. VENTURINI, '*Leges sumptuariae*', «Index» 32/2004, s. 355-380; K. CHYTŁA, '*Sit modus in rebus*'. *Rzecz o 'leges sumptuariae' w prawie rzymskim*, «Zeszyty Prawnicze TBSP UJ» 12/2004, s. 132; A. R. JUREWICZ, *Czymże jest wolność, jeśli nie wolno temu*,

Tę ustawę przeciwko luksusowi uchwalono w trakcie drugiej wojny punickiej, po tragicznej klęsce w bitwie pod Kannami. Zakazywała ona kobietom noszenia kolorowych szat, złotej biżuterii o wadze powyżej pół uncji, a także poruszania się po mieście powozami, chyba że podczas uroczystości sakralnych. Po zakończeniu wojny zaczęły pojawiać się postulaty zniesienia ustawy.

Liv. 34,1,5: *matronae nulla nec auctoritate nec verecundia nec imperio virorum contineri limine poterant.*

Historyk napisał, że matrony pragnące odwołania *legis Oppiae* wyszły na ulice i, blokując dostęp do forum, próbowały przekonać polityków do poparcia ich żądań. Podkreślił przy tym, że kobiety tak zapamiętałe walczyły o swoje, iż władza czy autorytet mężów ani też szacunek wobec nich nie mogły ich powstrzymać. Warto też dodać, że u Liwiusza pojawił się termin *imperium* dla określenia władzy mężów nad żonami, co stanowi łącznik z tekstem mowy Katona.

Echa wydarzeń towarzyszących dyskusji nad *lex Oppia* można dostrzec w pochodzącej z tego okresu komedii Plauta *Aulularia*. Jednym z częściej stosowanych źródeł komizmu jest postać posażnej żony, która dominuje nad mężem¹³. Starzec Megadorus roztacza wizję, w której posagu nie byłoby w ogóle, co spowodowałoby zwiększenie skromności kobiet¹⁴. Komentujący na boku Euclio jest zachwycony tym pomysłem.

Plaut., *Aul.* 503-504:

*Ut matronarum hic facta pernovit probe.
moribus praefectum mulierum hunc factum velim.*

---

kto chce umrzeć w luksusie?, [w:] Człowiek pomiędzy prawem a ekonomią w procesie integracji europejskiej, red. G. DAMMACO, B. SITEK, O. CABAJ, Olsztyn-Bari 2008, s. 338-342; E. ZANDA, *Fighting Hydra-like Luxury. Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London 2011, s. 51.

¹³ Cf. E. SCHUHMAN, *Der Typ der 'uxor dotata' in den Komödien des Plautus*, «Philologus» 121/1997, s. 45-65; C.F. AMUNÁTEGUI PERELLÓ, *Formas dotales en la comedia plautina*, «Revista de Estudios Histórico-Jurídicos» 27/2005, s. 28-30.

¹⁴ Plaut., *Aul.* 474-535.

Euclio zaproponował, by Megadorus został strażnikiem obyczajów kobiet – *praefectus moribus mulierum*¹⁵. Komediodpisarz najwyraźniej szydził w ten sposób z mężów, którzy nie potrafili zapanować nad żonami, proponując, by w takim razie ustanowić jednak odrębny urząd. Aby docenić komizm tej sceny, trzeba sobie uświadomić, kto siedział na widowni w czasie przedstawienia *Aulularii*. Na pewno niejeden widz był mężem albo ojcem kobiety, która brała udział w proteście. „Hej, wy” – mówił zatem Euclio – „nie potraficie trzymać waszych żon i córek w ryzach. Potrzebny jest urzędnik, który zrobi to za was”. Oni musieli wiedzieć, że śmieje się z nich cały Rzym.

Należy jednak wziąć pod uwagę także inne teksty. Mowa Katona, której fragment zacytował Gellius, dotyczył kwestii posagu. W związku z tym warto przeanalizować informacje przekazane przez Pliniusza w fragmencie jego *Historii naturalnej*.

Plin. Mai. 14,90: *Cn. Domitius iudex pronuntiavit mulierem videri plus vini bibisse quam valitudinis causa, viro insciente, et dote multavit.*

Sędzia Cn. Domicjusz uznał, że kobieta wypiła bez wiedzy męża więcej wina¹⁶ niż tylko dla zdrowia i pozbawił ją posagu. Można zatem wnioskować, że to sędzia, przed którym toczyło się postępowanie, miał kompetencje stosowania sankcji.

Val. Max. 8,2,3: *Multo animosius et ut militari spiritu dignum erat se in consimili genere iudicii C. Marius gessit: nam cum C. Titinius Minturnensis Fanniam uxorem, quam inpudicam de industria duxerat, eo crimine repudiatam dote spoliare conaretur, sumptus inter eos iudex in conspectu habita quaestione seductum Titinium monuit ut incepto desisteret ac mulieri dote redderet. quod cum*

¹⁵ Por. A. TARWACKA, *O tym, jak Plaut nie pisał o cenzorach*, «Studia Prawnicze KUL», s. 103 i n.; EADEM, *The censors and their duties in the comedies of Plautus*, «Revista General de Derecho Romano» 23/2014, s. 4-5.

¹⁶ Na temat picia wina przez kobiety por. L. MINIERI, *Vini usus feminis ignotus*, «Labeo» 28/1982, s. 150-163; J. ZABŁOCKI, *'Si mulier vinum bibit'...*, s. 223-232; IDEM, *The Image...*, s. 41; IDEM, *Illiciti...*, s. 78-79; D. MUSIAŁ, *Zakaz picia wina przez rzymskie kobiety. Przyczynek do dziejów religii i obyczajów*, [w:] *'Crimina et mores'. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. KURYŁOWICZ, Lublin 2001, s. 121-127.

saepius frustra fecisset, coactus ab eo sententiam pronuntiare mulierem in pudicitiae sestertio nummo, Titinium summa totius dotis damnavit, praefatus idcirco se hunc iudicandi modum secutum, cum liqueret sibi Titinium patrimonio Fanniae insidias struentem in pudicae coniugium expetisse.

Również Valerius Maximus przytoczył anegdotę dotyczącą sędziego powołanego w sporze dotyczącym pozbawienia kobiety posagu po rozwodzie¹⁷. C. Marius rozstrzygał spór między Titiniusem a Fannią, którą ten odprawił ze względu na jej nieobyčajność i chciał zatrzymać posag dla siebie. Sędzia próbował odwieść od tego Titinusa, wiedząc, że celowo wziął on za żonę kobietę rozwiązłą, aby móc wzbogacić się jej kosztem. Zmuszony do wydania wyroku, Fannię za nieobyčajność ukarał kwotą jednego sesterca, a Titinusa zasądził na kwotę całego posagu, czyli nakazał jego zwrot, pozwalając mężowi zatrzymać (*retentio*) jedynie sesterca.

Wydaje się zatem, że teksty źródłowe potwierdzają obydwie możliwości interpretacyjne: zarówno mąż, jak i sędzia mogli pełnić wobec kobiety rolę cenzora. W tej sytuacji należy ponownie odwołać się do analizowanego fragmentu *Nocy attyckich*: *Vir cum divortium fecit mulieri iudex pro censore est*. Znaczącym szczegółem może być wzięcie pod uwagę zasad *consecutio temporum*. Rozumowanie Katona należałoby wówczas zinterpretować następująco: mąż, przeprowadziwszy rozwód, tracił prawo kontrolowania obyczajów byłej żony, w związku z czym funkcje „cenzorskie” wobec niej przejmował sędzia. Takie rozumienie tekstu potwierdza zastosowanie form czasowników: *fecit* to *indicativus perfecti activi*, a *est* – *indicativus praesentis activi*, co wskazuje wyraźnie na to, że rozwód został już dokonany, a ten, kto występuje w roli cenzora, działa teraz. Zdanie Katona wcale więc nie jest sprzeczne z tym, że to mąż kontrolował obyczaje żony, ale uzupełnia tę informację o dodatkowy szczegół. Ponieważ rozwiązanie małżeństwa przerywało władzę męża, sędzia mógł jeszcze ocenić zachowanie kobiety w trakcie trwania

---

¹⁷ Por. Plut., *Mar.* 38.

związku i – w razie potrzeby – pozbawić ją części posagu¹⁸. Przytoczony fragment należałoby zatem przetłumaczyć następująco: „po tym, jak mąż dokonał rozwodu, sędzia działa wobec kobiety jako cenzor”.

W swojej mowie zatem Katon zapewne stwierdził, że w trakcie trwania małżeństwa mąż miał prawo reagować, nawet gwałtownie, na przewinienia żony. W przypadku przyłapaniu jej na cudzołóstwie mógł ją nawet zabić. Natomiast po rozwodzie prawo oceniania obyczajności kobiety przechodziło na sędziego.

Pojawia się jeszcze wątpliwość dotycząca tego, o jaki rodzaj postępowania chodzi. Katon zastosował dwa czasowniki określające stosowane wobec kobiety sankcje: *multitare* w przypadku lżejszych przewin (*mores leviores*) oraz *condemnare* w przypadku ciężkich przestępstw (*mores graviores*). Nie ma również pewności co do tego, które zachowania traktowano jako poważne wykroczenia, a którym nadawano mniejsze znaczenie¹⁹. Problem ten także zależy od przyjętej interpunkcji. Za *mores graviores* bez wątpienia uznawano cudzołóstwo. Jeśli chodzi natomiast o picie wina, nie wiadomo, czy odnosi się do niego czasownik *multitatur*, czy *condemnatur*. W ustawach Romulusa te dwa czyny były, jak się wydaje, traktowane z równą surowością²⁰. Kobietom nie wolno było pić wina²¹ między innymi dlatego, że uważano je za środek mogący prowadzić do cudzołóstwa, a także szkodzący przyszłemu potomstwu. Za uznaniem go za *mores graviores* mogą zatem przemawiać regulacje *leges regiae*: przepis o karaniu przez męża wraz z krewnymi kobiety, która cudzołożyła lub piła wino oraz norma dotycząca rozwodów, według której jednostronne zerwanie małżeństwa mógł dokonać mąż między innymi w wypadku cudzołóstwa, podmienienia

¹⁸ Por. A. TARWACKA, *Urząd cenzora w świetle 'Nocy attyckich' Aulusa Gelliusa*, «Zeszyty Prawnicze» 14.3/2014, s. 245-247.

¹⁹ Por. A. SÖLLNER, *Zur Vorgeschichte und Funktion...*, s. 73 i n.; J. ZABŁOCKI, 'Si mulier vinum bibit'..., s. 223-232; IDEM, *Rodzina rzymska...*, s. 52-53; IDEM, *The Image...*, s. 41; IDEM, *Illiciti...*, s. 78-79; P. GIUNTI, 'Consors vitae'. *Matrimonio e ripudio in Roma antica*, Milano 2004, s. 83-97.

²⁰ Por. Dion. Hal. 2,25,6 = *leg. reg. Rom. 7* (FIRA I); Val. Max. 6,3,9.

²¹ Por. Plin. Mai. 14,90; Plut., QR 6; Athen. 10,440e-441b; Tert., *Apol.* 6.

kluczy do piwniczki z winem²², a także kazus Egnatiusa Metenniusa²³, który zabił swoją żonę przyłapaną na picciu wina z beczki i został przez Romulusa uniewinniony. Najstarsze regulacje utożsamiały zatem te dwa rodzaje czynów. W zacytowanym wyżej fragmencie dzieła Pliniusza (Plin. Mai. 14,90) kara dla żony za picie wina została natomiast wyrażona jako *dote multavit*. Jeśli sformułowanie to jest analogiczne²⁴ do tego, które zastosował Kato, należałoby uznać picie wina za *mores leviores*, przynajmniej dla opisywanego przez Pliniusza okresu. Niestety, kwestia tożsamości sędziego Cn. Domicjusza pozostaje niewyjaśniona²⁵. Wskazówkę stanowić może informacja, że kobieta wypijała więcej wina niż tylko dla celów zdrowotnych. Skoro w ogóle dopuszczono już picie wina przez kobiety, to przekroczenie granicy *valitudinis causa* mogło być traktowane lżej niż cudzołóstwo.

Warto zaznaczyć, że we wcześniejszym fragmencie przytoczonego tekstu Gellius napisał o poglądach Katona w tej kwestii:

Gell. 10,23,3: *Sed Marcus Cato non solum existimatas, set et multatas quoque a iudice mulieres refert non minus, si vinum in se, quam si probrum et adulterium admisissent.*

Cenzor twierdził, że sędzia nie tylko ganił, ale i karał kobiety nie mniej wtedy, gdy piły wino, niż wówczas, gdy dopuściły się cudzołóstwa czy też jakiegos bezwstydnego zachowania. Fragment ten, co należy podkreślić, odnosi się do działań sędziego, co wzmacnia postawioną wyżej tezę, że i *iudex* jest podmiotem także następnego zdania. Najwyraźniej zatem dla Katona cudzołóstwo i picie wina były porównywalne. Być może z czasem nastąpiło stopniowe odejście od tak surowych poglądów. Ba, może sam Katon był ich ostatnim orędownikiem.

²² O tym, że kobieta przy zawarciu małżeństwa otrzymywała wszystkie klucze, z wyjątkiem tych od piwniczki z winem, poinformował Athenajos, 10,440e-441b.

²³ Por. Plin. Mai. 14,89; Val. Max. 6,3,9; Serv., *In Verg. Aen.* 1,737; Tert., *Apol.* 6,4.

²⁴ Czasownik *multitare* stanowi formę *verbum frequentativum* od *multare*.

²⁵ Być może chodzi o Domicjusza Ahenobarba, pretora 194 i konsula 192 roku p.n.e., ale jest to tylko hipoteza. Por. A. WATSON, *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967, s. 70; C.F. AMUNÁTEGUI PERELLÓ, *La obligación de restitución de la dote y el nacimiento del divorcio en Roma*, «Revista de Estudios Histórico-Jurídicos» 30/2008, s. 42.

Nadal jednak nie wiadomo, o jakim typie postępowania²⁶ sądowego mowa. Możliwe są dwie drogi interpretacji: albo tzw. *iudicium de moribus*, albo proces na podstawie *actio rei uxoriae*.

O *iudicium de moribus*²⁷ zdawkowo zdaje się wspominać w *Instytucjach* Gaius²⁸, a w Kodeksie justyniańskim jest rozdział o jego zniesieniu (C. 5,17)²⁹. Inicjatorem takiego postępowania był, jak się wydaje, mąż. Być może po tym, jak po słynnym rozwodzie Carviliusa Rugi³⁰ wprowadzona została *cautio rei uxoriae*, przyznano taki środek ochrony byłym mężom, którzy musieli zwrócić posag w procesie z *actio ex stipulatu*, nie mogąc przywołać występków żony ze względu na charakter tej skargi, która była powództwem ścisłego prawa.

Natomiast wykształcona później *actio rei uxoriae*³¹ pozwalała pozwalnemu o zwrot posagu mężowi na zatrzymanie jego części *propter liberos*, a także *propter mores mulieris*³². Ten drugi przypadek retencji musiał się wiązać z koniecznością dokonania przez sędziego oceny obyczajności kobiety. Nie da się odpowiedzieć na pytanie, które z tych postępowań

²⁶ Badacze przyjmujący, że to mąż jest sędzią działającym jako cenzor, uznają, że chodzi o *iudicium domesticum*.

²⁷ Por. H.J. WOLFF, *Das 'iudicium de moribus' und sein Verhältnis zur 'actio rei uxoriae'*, «ZSS» 54/1934, s. 315 i n.; E. VOLTERRA, *Iudicium de moribus*, «NNDI» 9/1963, s. 344; A. SÖLLNER, *Zur Vorgeschichte und Funktion...*, s. 78 i n.

²⁸ G. 4,102: *Quod si proprio nomine aliquis iudicium aliquid accipiat in personam, certis ex causis satisfacere solet, quas ipse praetor significat. quarum satisfationum duplex causa est; nam aut propter genus actionis satisfacitur aut propter personam, quia suspecta sit: propter genus actionis, velut iudicati de pensive aut cum de moribus mulieris agitur (...)*. Przekaz Gaiusa nie daje jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy chodzi o jakąś *actio de moribus*, ponieważ sformułowanie jest bardzo ogólne. Por. D. 23,4,5 pr.; D. 48,5,12,3; CTh. 3,13,1.

²⁹ C. 5,17,11,2b: *Iudicio de moribus, quod antea quidem in antiquis legibus positum erat, non autem frequentabatur, penitus abolito*.

³⁰ Por. Gell. 4,3; A. WATSON, *The Divorce of Carvilius Ruga*, «TR» 33/1965, s. 38-50 = [w:] *Studies in Roman Private Law*, London 1991, s. 23-35; O. ROBLEDA, *Il divorzio a Roma prima di Constantino*, «ANRW» II.14/1982, s. 355-365; A. TARWACKA, *Rozwód Carviliusa Rugi – czy naprawdę pierwszy?*, «CPH» 54.1/2002, s. 301-308; A. JACOBS, *Carvilius Ruga v Uxor: A famous Roman divorce*, «Fundamina» 15.2/2009, s. 92-111.

³¹ Por. A. SÖLLNER, *Zur Vorgeschichte und Funktion...*, w szczególności s. 135 i n.

³² Por. Ulp. 6,9-10; 6,12-13; C.F. AMUNÁTEGUI PERELLÓ, *La obligación...*, s. 40-46.

niał na myśli Katon. Można natomiast przypuszczać, że użyte przez Katona czasowniki *multitare* i *condemnare* odnoszą się do odebrania kobiecie posagu: w pierwszym przypadku części, w drugim – być może nawet całości³³.

Podsumowując, należy zatem stwierdzić, że gramatyczna analiza fragmentu mowy Katona *De dote* pozwala wysnuć wniosek, iż po rozwodzie oceną obyczajności kobiety zajmował się sędzia, który mógł odebrać jej część lub całość posagu za niemoralne zachowanie. Natomiast w trakcie trwania małżeństwa *regimen morum mulieris* należało do męża.

Jedynie ojcu przysługiwało wobec córki *ius vitae necisque*, które pozwalało na skuteczną kontrolę obyczajów. W pozostałych przypadkach uprawnienia kontrolne przyrównywano do kompetencji cenzorskich. Mąż sprawował te funkcje bez względu na to, czy doszło do *conventio in manum*, ale tylko podczas trwania małżeństwa. Rozwód powodował ich utratę. Aby jednak zachować pewną ciągłość i nie dopuścić do sytuacji, w której kobieta pozostałaby bezkarna, nadano odpowiednie uprawnienia sędziemu.

MĄŻ CZY SĘDZIA CENZOREM?

UWAGI NA MARGINESIE MOWY KATONA (GELL. 10,23,4)

Streszczenie

Gramatyczna analiza dyskutowanego przez badaczy fragmentu mowy Katona *De dote* (Gell. 10,23,4) pozwala wysnuć wniosek, iż po rozwodzie oceną obyczajności kobiety zajmował się sędzia, który mógł odebrać jej część lub całość posagu za niemoralne zachowanie. Natomiast w trakcie trwania małżeństwa rolę cenzora wobec żony pełnił mąż.

---

³³ Cf. A. SÖLLNER, *Zur Vorgeschichte und Funktion...*, s. 72 i n.

HUSBAND OR JUDGE AS CENSOR?
REMARKS CONCERNING CATO'S SPEECH (GELL. 10,23,4)

Summary

An examination of the grammar of a passage from Cato's oration *De dote* discussed by Gellius (Gell. 10,23,4) leads to the conclusion that following a divorce a judge reviewed the morality of the woman concerned, and he could deprive her of part or the whole of her dowry if he found her guilty of immorality. On the other hand while the marriage lasted it was the husband who performed the censor's duties with respect to his wife.

Słowa kluczowe: Katon; cenzor; obyczaje kobiet; rozwód; posag.

Keywords: Cato; censor; women's morals; divorce, dowry.

Bibliografia:

- AMUNÁTEGUI PERELLÓ C.F., *Formas dotalis en la comedia plautina*, «Revista de Estudios Histórico-Jurídicos» 27/2005, s. 28-30
- AMUNÁTEGUI PERELLÓ C.F., *La obligación de restitución de la dote y el nacimiento del divorcio en Roma*, «Revista de Estudios Histórico-Jurídicos» 30/2008, s. 37-46.
- ASTIN A.E., *Cato the Censor*, Oxford 1978
- BALTRUSCH E., 'Regimen morum'. *Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit*, München 1989
- BANFI A., 'Gynaikonomein'. *Intorno ad una magistratura ateniese del IV secolo ed alla sua presenza nelle fonti teatrali greche e romane*, [w:] *Diritto e teatro in Grecia e Roma*, red. E. CANTARELLA, L. GAGLIARDI, Milano 2007, s. 17-29
- BAUMAN R.A., *Women and Politics in Ancient Rome*, London 1992 (reprint 2003)
- BAUMAN R.A., *Lawyers in Roman Transitional Politics. A study of the Roman jurists in their political setting in the Late Republic and Triumvirate*, München 1985
- BOTTIGLIERI A., *La legislazione sul lusso nella Roma repubblicana*, Napoli 2002
- CHYTŁA K., 'Sit modus in rebus'. *Rzecz o 'leges sumptuariae' w prawie rzymskim*, «Zeszyty Prawnicze TBSP UJ» 12/2004, s. 131-138
- CLEMENTE G., *Le leggi sul lusso e la società romana tra III e II secolo a.C.*, [w:] *Società romana e produzione schiavistica. III. Modelli etici, diritto e trasformazioni sociali*, red. A. GIARDINA, A. SCHIAVONE, Roma 1981, s. 1-14

- FAYER C., *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari. Sponsalia. Matrimonio. Dote. Parte seconda*, Roma 2005
- FIORI R., *'Homo sacer'. Dinamica politico-costituzionale di una sanzione giuridico-religiosa*, Napoli 1996
- GIUNTI P., *'Consortes vitae'. Matrimonio e ripudio in Roma antica*, Milano 2004
- GREENIDGE A.H.J., *'Infamia'. Its Place in Roman Public and Private Law*, Oxford 1894
- HOLFORD-STREVENS L., *Aulus Gellius. An Antonine Scholar and his Achievement*, Oxford 2003
- JACOBS A., *Carvilius Ruga v Uxor: A famous Roman divorce*, «Fundamina» 15.2/2009, s. 92-111
- JUREWICZ A.R., *Czymże jest wolność, jeśli nie wolno temu, kto chce umrzeć w luksusie?*, [w:] *Człowiek pomiędzy prawem a ekonomią w procesie integracji europejskiej*, red. G. DAMMACO, B. SITEK, O. CABAJ, Olsztyn-Bari 2008, s. 338-342
- KIENAST D., *Cato der Zensor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit*, Darmstadt 1979
- KUNKEL W., *Das Konsilium im Hausgericht*, «ZSS» 83/1966, s. 219-251
- KURYŁOWICZ M., *'Leges aleariae' und 'leges sumptuariae' im antiken Rom*, «Acta Universitatis Szegedensis. Acta Iuridica et Politica» 33/1985, *Studia in honorem Velimiri Polay*, s. 271-279
- KURYŁOWICZ M., *'Leges sumptuariae' w państwie i prawie rzymskim*, [w:] *Z historii państwa, prawa, miast i Polonii. Prace ofiarowane profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie Jego pracy naukowej*, Rzeszów 1998, s. 139-154
- KURYŁOWICZ M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994
- KURYŁOWICZ M., *Prawo rzymskie wobec przejawów luksusu i marnotrawstwa*, [w:] *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*, red. L. KOSTUCH, K. RYSZEWSKA, Kielce 2010, s. 131-140
- MINIERI L., *'Vini usus feminis ignotus'*, «Labeo» 28/1982, s. 150-163
- MUSIAŁ D., *Zakaz picia wina przez rzymskie kobiety. Przyczynek do dziejów religii i obyczajów*, [w:] *'Crimina et mores'. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. KURYŁOWICZ, Lublin 2001, s. 121-127
- PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ A., *Ustawowa regulacja obyczajów w prawie rzymskim*, «Studia Iuridica» 37/1999, s. 213-219
- ROBLEDA O., *Il divorzio a Roma prima di Constantino*, «ANRW» II.14/1982, s. 347-390
- ROTONDI G., *'Leges publicae populi Romani'. Elenco cronologico con una introduzione sull' attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912

- RUGGIERO A., *Nuove riflessioni in tema di tribunale domestico*, [w:] 'Sodalitas'. *Scritti in onore di Antonio Guarino*, IV, Napoli 1984, s. 1593-1600
- SANNA M.V., *Matrimonio e altre situazioni matrimoniali nel diritto romano classico. 'Matrimonium iustum- matrimonium iniustum'*, Napoli 2012
- SAUERWEIN I., *Die 'leges sumptuariae' als römische Maßname gegen der Sittenverfall*, Hamburg 1970
- SCHMÄHLING E., *Die Sittenaufsicht der Censoren. Ein Beitrag zur Sittengeschichte der römischen Republik*, Stuttgart 1938
- SCHUHMAN E., *Der Typ der 'uxor dotata' in den Komödien des Plautus*, «Philologus» 121/1997, s. 45-65
- SLOB E., *'Luxuria'. Regelgeving en maatregelen van censoren ten tijde van de Romeinse Republiek*, Utrecht 1986
- SONDEL J., *Les 'leges sumptuariae' considérées comme l'expression des conditions sociales et économiques de la Rome antique*, «Archivum Iuridicum Cracoviense» 6/1973, s. 101-124
- SONDEL J., *Ustawy przeciw luksusowi w starożytnym Rzymie*, «Mówią Wieki» 18.3/1975, s. 9-12
- SONDEL J., *Ustawy przeciw luksusowi w starożytnym Rzymie*, «Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU» 58/1994, s. 25-29
- SÖLLNER A., *Zur Vorgeschichte und Funktion der 'actio rei uxoriae'*, Köln-Wien 1969
- TARWACKA A., *O tym, jak Plaut nie pisał o cenzorach*, «Studia Prawnicze KUL», s. 103-118
- TARWACKA A., *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012
- TARWACKA A., *Rozwód Carviliusa Rugi – czy naprawdę pierwszy?*, «CPH» 54.1/2002, s. 301-308
- TARWACKA A., *The censors and their duties in the comedies of Plautus*, «Revista General de Derecho Romano» 23/2014, s. 1-14.
- TARWACKA A., *Urząd cenzora w świetle 'Nocy attyckich' Aulusa Gelliusa*, «Zeszyty Prawnicze» 14.3/2014, s. 221-252
- TARWACKA A., *'Vir cum divortium fecit mulieri iudex pro censore est.' Were the woman's morals examined and assessed during or out of a lawsuit?*, [w:] *Alternative Dispute Resolution: From Roman Law to Contemporary Regulations*, red. B. Sitek, J. Szczerbowski, K. Ciućkowska-Leszczewicz, C. Lázaro Guillamón, S. Kursa, A. Bauknecht, Warsaw 2016, s. 181-188
- TREGGIARI S., *Roman Marriage. 'Iusti coniuges' from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford 1991

- VOLTERRA E., *Il preteso tribunale domestico in diritto romano*, «RISG» 2/1948, s. 103-153
- VOLTERRA E., 'Iudicium de moribus', «NNDI» 9/1963, s. 344
- WATSON A., *The Divorce of Carvilius Ruga*, «TR» 33/1965, s. 38-50 = [w:] *Studies in Roman Private Law*, London 1991, s. 23-35
- WATSON A., *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967
- WOLFF H.J., *Das 'iudicium de moribus' und sein Verhältnis zur 'actio rei uxoriae'*, «ZSS» 54/1934, s. 315-321.
- ZABŁOCKI J., *Illeciti delle donne romane*, «Ius Antiquum» 1(8)/2001, s. 75-80
- ZABŁOCKI J., *Kompetencje 'patres familias' i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle 'Noctes Atticae' Aulusa Gelliusa. Rozprawa habilitacyjna*, Warszawa 1990
- ZABŁOCKI J., 'Si mulier vinum bibit condemnatur', «PK» 32.1-2/1989, s. 223-232
- ZABŁOCKI J., *The Image of a Roman Family in 'Noctes Atticae' by Aulus Gellius*, «Pomoerium» 2/1996, s. 35-44
- ZANDA E., *Fighting Hydra-like Luxury. Sumptuary Regulation in the Roman Republic*, London 2011.